

KORNELIJA JURIN STARČEVIĆ
(Zagreb)

DEMOGRAFSKA KRETANJA U SELIMA
SREDNJODALMATINSKOG ZALEĐA
U 16. I POČETKOM 17. STOLJEĆA

Uvod

Do danas u hrvatskoj historiografiji nije bilo sustavnih i cjelovitih istraživanja demografskih promjena koje su nastale kao posljedica osmanskih osvajanja i osmanske vladavine nad pojedinim dijelovima hrvatskih prostora. Za takvo što trebalo bi utemeljiti seriozniji projekt kompleksnih historijskodemografskih istraživanja u ranome novome vijeku, i to iz svih triju perspektiva (osmanske, mletačke i habsburške). Migracije na prostorima Hrvatske koji su ušli u sastav Osmanskog Carstva do sada su uglavnom bile proučavane u kontekstu identifikacije većih skupina stanovništva i smjerova njihova iseljavanja s osmanskog na habsburško, odnosno mletačko područje, i to isključivo na temelju saznanja iz zapadnih izvora.¹ Sukladno takvome stanju, brojna istraživačka pitanja vezana uz mijene stanovništva srednjodalmatinskog zaleđa za vrijeme gotovo dvostoljetne osmanske vladavine rijetko su bila predmetom znanstvenog interesa.² Stoga ovaj članak o demografskim kretanjima u srednjodalmatinskom zaleđu tijekom 16. i početkom 17. stoljeća nema namjeru biti cjelovitim prikazom svekolikih aspekata demografske povijesti navedenog

- 1 Najpoznatiji primjer identifikacije jedne takve skupine koja je iselila s područja pod osmanskom kontrolom na habsburški teritorij jest preseljavanje takozvanih Vlaha Krmpočana iz sjeverne Dalmacije u podvelebitsko Primorje početkom 17. stoljeća.
- 2 Zahvaljujući ponajviše zalaganju Fehima Dž. Spahe objavljeno je nekoliko ulomaka osmanskih poreznih popisa koji se prostorno-geografski odnose na područje srednjodalmatinskog zaleđa. Usprkos mnoštvu vrijednih podataka, ova građa još čeka kvalitetnu znanstvenu analizu od strane historijskodemografskih stručnjaka. Vidjeti: Fehim Dž. Spaho, "Jedan turski popis Sinja i Vrljike iz 1604. godine", *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 12, 1985, str. 21-120; Isti, "Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima", *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 13, 1986, str. 47-86; Isti, "Skradinska nahija 1574. godine", *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 16, 1989, str. 79-107.

područja, niti je to moguće na sadašnjem stupnju historiografske obrađenosti teme.³ Ovim se radom nastoji s jedne strane prikazati neke mogućnosti koje nam u istraživanju demografskih kretanja na području zaleđa srednje Dalmacije nude objavljeni i neobjavljeni osmanski izvori, poglavito detaljni porezni popisi (*mufassal defteri*), a s druge strane naznačiti nove spoznaje komparirajući ih s nekoliko drugih, od ranije poznatih zapadnih vrela. Obzirom da su osmanski detaljni (odnosno, poimenični ili opširni) popisi najdragocjeniji i najvjerodostojniji izvori za istraživanje demografskih kretanja i procjenu broja stanovnika (premda u njih nisu unošene sve kategorije stanovništva), glavna generalizacija temeljit će se na podacima koje nam oni pružaju.⁴ Kako iz objektivnih razloga nije bilo moguće doći do potpuno cjelovitih nizova za 16. stoljeće, a za 17. stoljeće postoji, koliko je poznato, svega jedan detaljni unutar kojeg je popisano srednjodalmatinsko područje (popis Kliškog sandžaka iz 1604. godine), morat ćemo se ograničiti na interpretaciju tek nekih trendova i promjena u demografskom kretanju stanovništva te samo naznačiti opće smjerove rekolonizacije srednjodalmatinskog područja u 16. i početkom 17. stoljeća.

Također treba naglasiti da uža prostorna odrednica ovog rada u velikoj mjeri prati suvremenu geografsko-funkcionalnu podjelu Dalmacije te je u

- 3 Premda postoji više vrijednih rasprava i studija koje se bave nekim aspektima povijesnog razvoja pojedinih dijelova dalmatinskog zaleđa za vrijeme osmanskog suvereniteta, demografske se tematike dotiče svega njih nekoliko. Vidjeti: Snježana Buzov, "Turska uprava i organizacija vlasti te društveno-gospodarski odnosi u 16. i 17. stoljeću u Cetinskoj krajini", *Zbornik Cetinske krajine*, 4, Sinj, 1989, str. 65-71; Ista, "Vlaško pitanje i osmanlijski izvori", *Povijesni prilozi*, 11, Zagreb, 1992, str. 41-59; Bogumil Hrabak, "Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji XVI. stolec", *Benkovački kraj kroz vjekove*, 2, Benkovac, 1988, str. 107-258; Ista, "Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku zagoru u XIV, XV. i XVI. veku", *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, str. 67-87; Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972; Kosor Karlo, "Drniška krajina za turskoga vladanja", *Povijest Drniške krajine. Zbornik povijesnih studija 1494.-1940.*, Split, 1995, str. 103-179; Fehim Dž. Spaho, "Grad Sinj u turskoj vlasti", *Zbornik Cetinske krajine*, 4, Sinj, 1989, str. 55-63; Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699*, Beograd, 1962; Seid Traljić, "Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 18, Zadar, 1971, str. 343-376; Ista, "Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 19, Zadar, 1972, str. 393-404.
- 4 U radu se koriste slijedeći neobjavljeni popisi: Detaljni popis sandžaka Klis i Krka iz 1604. godine kojeg se original čuva u T.C. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü u Ankari, pod signaturom TT 13 (stari broj 475); Detaljni popis sandžaka Klis iz 1574. godine, original u Başbakanlık Osmanlı Arşivi u Istanbulu, pod signaturom TT 526 (u radu korišten ulomak koji se odnosi na područje Ravnih kotara i Bukovice); Detaljni popis Vlaha Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine, original u Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü u Ankari, pod signaturom 82 (stari broj 485). U istraživanju sam se služila nenumeriranim xerox-kopijama koje se nalaze u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Od objavljenih detaljnih popisa u radu se koriste: Ahmed Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985, str. 88-95 (ulomak koji se odnosi na biokovsko-neretvansko područje), te svi navedeni popisi koje je objavio Fehim Spaho (vidjeti bilješku jedan).

fokusu interesa područje koje se u skladu s takvom podjelom smatra srednjodalmatinskim zaleđem (teritorij između Krke i Neretve, obrubljen Dinarom i Kamešnicom). U tom smislu kao nahije srednjodalmatinskog zaleđa možemo izdvojiti slijedeće: Sinj i Cetina, Klis, Dirmo, Zminje polje, Knin, Kosovo, Nečven, Petrovo polje, Petrova gora, nahija utvrde Čačvina i Gorska župa. No, zbog potrebe cjelovitog uvida u problematiku, razmatranje se ponekad odnosi na šire područje, primjerice Makarsko primorje (nahije Primorje i Fragustin), odnosno na prostor zapadno od Krke (nahije Skradin, Ostrovica, Vrana, Kotar, Kožul i druge).

”Bijeg pred Turcima”

Već u petnaestom stoljeću dalmatinsko je zaleđe osjetilo strašnu silinu osmanskih napada. Prvi upadi u Dalmaciju zbili su se početkom proljeća 1415. godine kad su osmanske akindžije iz Bosne provalili u okolicu Makarske i Omiša te nekoliko tjedana kasnije u šibenski i trogirski kotar.⁵ Ovi su upadi, iako sve češći i sa sve brojnijim snagama, do šezdesetih godina 15. stoljeća ostali sporadični, a padom Bosne 1463. godine dobivaju karakter sustavnih provala. I premda su obično bili kratkotrajni, iznenadni uletu oružanih konjanika koji su pljačkali imovinu i stoku, palili polja i naselja, odvodili zarobljenike koje su potom prodavali kao robove, rastjerivali pučanstvo i provodili slične razarajuće aktivnosti, doista su mogli iscrpiti ljudske potencijale, a seoski pejzaž pretvoriti u pustoš.

Početkom 16. stoljeća osmanski napadi poprimaju obilježje trajnog osvajanja, a utvrde hrvatskog pojasa u Dalmaciji padaju jedna za drugom: 1513. godine Čačvina i Nučak kod Cetine, Vir kod Imotskog, Sinj, Ostrovica, Zečevo, Uzday i Sonković, 1514. Korlat i Karin, 1521. Knin, Skradin, Drniš te 1527. godine Obrovac.⁶ Popis bitaka i osvojenih utvrda daje samo blijedu naznaku sveukupnih političkih, društvenih, gospodarskih, demografskih i kulturnih promjena koje je to područje doživljavalo pod utjecajem ”osmanskog čimbenika”.

Sva osvojena područja u Dalmaciji osmanska vlast priključuje isprva Bosanskom sandžaku, a potom, nakon pada Klisa 1537. godine, uspostavlja poseban sandžak, Kliški. Jedino je uski teritorij između Cetine i Neretve (makarsko primorje i neposredno zaleđe) koji je pod osmansku vlast došao već krajem 15. stoljeća bio priključen Hercegovačkom sandžaku. Nakon učvršćenja vlasti i stabilizacije prilika, započinje proces integracije osvojenog područja u društveno-ekonomske strukture Osmanskog Carstva, kao i proces kolonizacije i repopulacije devastiranih i depopuliranih prostora.

5 Seid Traljić, ”Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova”, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 26-27, Zadar, 1969, str. 530-531.

6 Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1998, str. 54-76.

Kada istražujemo kretanje broja stanovnika ili pak rekolonizaciju sela srednjodalmatinskog zaleđa za vrijeme osmanske vladavine, ne možemo barem za sada odgovoriti na pitanje koliko je ono usporedivo s demografskim prilikama i kretanjima u predosmanskom razdoblju, budući nam za komparaciju nedostaju odgovarajuće procjene za kasnosrednjovjekovno razdoblje. Naime, čitav je prostor od komunalnih društava na Jadranu do Međurječja demografski posve nepoznat, ponajviše zbog oskudice podataka, ali i zbog slabe proučenosti. Stoga se za kontinentalni prostor srednjodalmatinskog zaleđa ne mogu postavljati čak ni približne procjene. Zato je praktički nemoguće dati realno utemeljen i ozbiljan odgovor na pitanje u kojoj mjeri je osmanska invazija utjecala na depopulaciju pučanstva i kretanje broja stanovnika srednjodalmatinskog zaleđa, premda sa sigurnošću možemo reći da tijekom druge polovice 15. i prve polovice 16. stoljeća ovaj prostor postaje područje s bitno smanjenim brojem nekadašnjeg, autohtonog hrvatskog stanovništva.⁷ Obradujući kompleks pitanja vezanih uz migracijska kretanja uzrokovana strahom od osmanske vojne sile, neki povjesničari koriste krajnje uopćene tvrdnje o "raseeljavanju" i "demografskoj satrvenosti" hrvatskog naroda, sugerirajući pritom sliku o posvemašnjoj depopulaciji hrvatskog povijesnog prostora.⁸ Ove nas konstatacije dovode do slijedećeg važnog pitanja na koje historiografija nije

7 U periodu između 1450. i 1550. godine, dakle u vremenima najžešćih osmanskih napada na granice hrvatskog kraljevstva, pokreću se migracijski tokovi koji se usmjeravaju prema sjeveru, zapadu i jugu, zapravo posvuda suprotno od smjera kojim su Osmanlije napadale. Sjevernim seobnim smjerom hrvatsko stanovništvo bježi s ugroženih područja i, prelazeći Dravu i Muru, dopire do zapadne Ugarske, Donje Austrije, Moravske i Slovačke. Zapadnim seobnim valovima pučanstvo se giba prema Istri i slovenskim pokrajinama, Kranjskoj, Koruškoj i Štajerskoj. I napokon, velike skupine stanovništva spuštale su se iz središnjih dijelova hrvatskog kraljevstva prema istočnojadranskoj obali. Bjegunci su se time uključivali u tradicionalne smjerove komunikacija koje su u tijeku srednjeg vijeka neprekidno spajale kontinentalno zaleđe i jadranska gradska središta. Premda su opće značajke "bijega pred Turcima" poznate, niti jedan smjer migracija do sada u historiografskim istraživanjima nije bio podupriet posve pouzdanim, kvantitativno potkrijepljenim podacima. No, ono što se zna jest da su između 1450. i 1550. godine južni i sjeverni migracijski smjer bili najopsežnijim i najvažnijim putovima kojima je stanovništvo ugroženih područja napuštalo Hrvatsku. Razlika je bila samo u periodizaciji njihova djelovanja. Razdoblja najvećeg intenziteta južnog i sjevernog smjera nisu se poklapala, nego su se jedno na drugo kronološki nastavljala. Hrvatsko je stanovništvo bježalo prema sjeveru u 16. stoljeću, uglavnom pošto su na početku njegove druge četvrtine Osmanlije zaprijetili Međurječju i počeli osvajati područje između Save i Velebita. Tako je naseljavanje Hrvata u zapadnu Ugarsku počelo prije 1515. godine (jer se te godine u tamošnjim dokumentima po prvi put susreću seljaci s hrvatskim prezimenima), ali se selidba intenzivirala od dvadesetih godina 16. stoljeća. Prema jadranskom području migracije su bile najjače prije tog razdoblja. Migracije od istočne prema zapadnoj obali Jadrana pokazuju izrazit kvantitativni rast već u početnoj etapi osmanskog pritiska, u razdoblju provala, prije osvajanja Hrvatske južno od Velebita i Dinare, u drugoj polovici 15. i na početku 16. stoljeća. O smjerovima i intenzitetima migracija detaljnije u: Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*, Zagreb, 1997, str. 425-429.

8 Primjerice u literaturi često citirani povjesničar Ive Mažuran koji je autor svojevrsne sinteze o periodima osmansko-hrvatsko-habsburških ratnih sučeljavanja. I. Mažuran, nav. dj., str. 184.

bila u mogućnosti odgovoriti, a tiče se kontinuiteta naseljenosti zaleđa srednje Dalmacije, odnosno pučanstva koje je ostalo na svojim starim ognjištima, iz jednostavna razloga što nije moglo, nije htjelo ili nije imalo kamo pobjeći.

*Demografske prilike na selu u 16. i početkom 17. stoljeća:
kontinuiteti / diskontinuiteti*

Konkretne podatke o demografskoj slici srednjodalmatinskog područja u prvim godinama osmanske vladavine, kao uostalom i za cijelo 16. stoljeće, za sada možemo dati tek za nekoliko nahija.

Proces repopulacije najranije je započeo na prostoru makarskog primorja i zaleđa, s obzirom da je to područje i najranije ušlo u sastav Osmanskog Carstva. Vlaške skupine koje su prebivale u selima makarskog priobalja i zaleđa prvi su put popisane već 1477. godine.⁹ Na osnovu podataka koje nam pruža taj popis, zaključuje se da je područje dosta opustjelo, stanovništvo se velikim dijelom razbježalo, no Osmanlije ipak nisu zauzeli posve prazan i depopuliran prostor. Vidi se to iz činjenice što su već tada mnogi lokaliteti označeni pojmom *karye* kojim se u osmanskoj agrarno-pravnoj terminologiji označavalo naseljene lokalitete, odnosno sela, a svega jedan lokalitet pojmom mezra (*mezra'a*) kojim su se označavala napuštena ili raseljena sela, odnosno pustoseline.¹⁰ Na pitanje koliko je doista bilo naseljenih sela na području makarskog priobalja i zaleđa 1477. godine ne možemo egzaktno odgovoriti jer je taj teritorij tada popisan u okvirima nekoliko nahija (ponajviše u okvirima prostranih nahija Mostar i Hum) u kojima su mnogi lokaliteti ostali neubicirani. Istraživanjem smo uspjeli ubicirati petnaestak sela biokovsko-neretvanskog područja u kojima je demografska situacija bila slijedeća: Igrane 10 kuća, Kozica 5, Podaca 6, Podgora 15, Vrhodol 6, Drvenik 7, Lapčani (današnji Gradac) 3, Kotišina 6, Rogoznica 16, Kučice 16, Tučepi 10, Brela 18, Bast 16, Makar 8, Dračnice (Drašnice) 6. Radi se dakako o kućama kao fiskalnim jedinicama, a ne o stvarnom broju fizičkih objekata ili pak kućanstava. Premda je stvarnih kućanstava moglo biti daleko više od zabilježenih, i ovakovi podaci pružaju stanovitu osnovicu za daljnje spoznaje i nova istraživanja, posebice u komparaciji sa zapadnim izvorima. Kako se u navedenom popisu spominje i veći broj naseljenih neubiciranih lokaliteta od kojih zasigurno još mnoga pripadaju širem biokovsko-neretvanskom priobalju i zaleđu, na budućim je

⁹ U detaljnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina koji je završen u prvoj dekadi ramazana 882. godine po Hidžri (7-16. prosinca 1477. godine), a kojeg je 1985. godine objelodanio Ahmed Aličić, popisane su vlaške skupine koje su obitavale u selima makarskog područja. Sudeći prema tim podacima, te su skupine priznavale osmansko vrhovništvo već tada, a ne tek od devedesetih godina 15. stoljeća kako se to često navodi u literaturi. Vidjeti: Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982, str. 46, 161-162.

¹⁰ Obzirom da su mezre morale imati manje ili više vidljive elemente ranijeg naselja, njih osobito treba uzimati u obzir prilikom procjena broja naselja u predosmanskom periodu.

terensko-toponimijskim istraživanjima da ih ubiciraju (primjerice Doljanci, Grpčanići, Crnuća, Repac, Vrđa, Jaričko, Hraštani...). Krajem 15. i početkom 16. stoljeća na tom se području organiziraju četiri nahije: Primorje, Fragustin, Gorska župa i nahija utvrde Čačvina. Tijekom 16. stoljeća primjetan je znatan intenzitet rekolonizacije jer je 1585. godine u te četiri nahije ubilježeno 65 sela, i to u nahiji Primorje 21 selo, u nahiji Fragustin 28, u Gorskoj župi 9 i u nahiji utvrde Čačvina 7 sela. Rangirajući nahije prema broju kuća, najviše ih je bilo zabilježeno u nahiji Primorje (533), potom u Gorskoj župi (362) i nahiji Fragustin (318), a najmanje u nahiji utvrde Čačvina (68). Okosnicu naseljenosti tada su činila seoska naselja, od kojih kao veća možemo izdvojiti: Podgora s Vruljom 82 kuće, Tučepi 61, Rogoznica 44, Gornja Brela 39, Donja Brela 27, Živogošće 24, Dračnica 23 u nahiji Primorje, Drvenik 26, Zaostrog 25, Podaca 18 u nahiji Fragustin, Donji Vrhodol 77, Gornji Vrhodol 62, Gornji Zagvozd 57, Kozica 52, Donji Zagvozd 21 u nahiji Gorska župa. U nahiji utvrde Čačvina svih su sedam sela imala manje od dvadesetak kuća.¹¹

Prvi detaljni popis splitskog zaleđa (podaci za nahije Petrovo polje, Petrova gora i Zminje polje) iz 1528. godine potvrđuje sliku o srednjodalmatinskom području kao prostoru s prorijedenim stanovništvom, ali na kojem je postojalo i više kontinuiteta u naseljenosti negoli se to mislilo. Stanovništvo se zasigurno u vrijeme najžešćih osmanskih upada i osvajanja splitsko-šibenskog zaleđa posvuda razbježalo, čak i protivno volji plemstva, da bi se potom, nakon stabilizacije prilika, počelo vraćati svojim domovima.¹²

Slabija i sporadična naseljenost na području splitskog zaleđa po svojoj prilici trajala je do kraja dvadesetih godina 16. stoljeća kada se intenzivira rekolonizacija sela. Sela koja su u potpunosti opustjela registrirana su kao mezre, a činjenica da se 1528. godine neki lokaliteti koji su od osvojenja bili u statusu mezri proglašavaju selima (kao Hmuć, Čvrljevo, Radunić i Ogorje u nahiji Zminje polje, Suhovare, Ljubićina i Brković u nahiji Petrovo polje itd.) implicirala bi da je morao postojati još jedan, raniji popis nastao odmah nakon osvojenja područja. Sasvim je moguće da se već 1522. ili 1523. godine, neposredno iza osvojenja Knina, Skradina, Drniša i Ostrovice, pokušalo popisivati nova područja, ali da objektivne okolnosti (oružani incidenti, nesigurnost za popisivače, opustošenost...) nisu dopustile da posao bude obavljen kako valja, pa se nametnula potreba za novim popisom koji će biti kvalitetniji. Ali niti

¹¹ TT 82.

¹² U jednom se izvješću iz 1521. godine Ivan Karlović žalio mletačkoj vladi da njegovi podanici na dalmatinskim brodovima bježe prema Apuliji, pa je vlada naredila knezovima u dalmatinskim gradovima da prijevoz dopuste samo onima koji imaju pismeno dopuštenje krbavskog kneza. U skladu s tom paradigmom mogli bismo zaključiti da su i s područja srednjodalmatinskog zaleđa otišli svi koji su imali dopuštenje svojih zemljišnih gospodara ili koji su imali kamo otići, a ostali malobrojniji su se vjerojatno sklonili u obližnje planine te su se nakon smirivanja prilika počeli vraćati. O izvješću Ivana Karlovića u: T. Raukar, nav. dj., str. 427.

ovaj iz 1528. godine nije u potpunosti ispunio tu zadaću budući da za neke nahije nedostaju podaci, primjerice u nahiji Petrovo polje popisano je samo najistočnije područje koje je uključivalo tek 5 sela i jednu mezru (sela Brskale, Ljubićina, Gradčac, Suhovare, Prečević i mezra Vrte).¹³ Zato popis iz 1550. godine možemo smatrati vjerodostojnijim (tada je Petrovo polje popisano kao teritorijalno šira jedinica u kojoj je registrirano 18 sela i jedna mezra) i pouzdanijim za demografska istraživanja.

Godine 1528. u nahiji Petrovo polje registrirano je 239 kuća, 1550. godine 295 kuća, a 1604. godine 595 kuća. U nahiji Zminje polje 1528. godine bile su 304 kuće, 1550. godine 225 kuća, a 1604. godine 334 kuće. Petrova gora pokazuje znatan porast između dva popisa (1550. godine 335 kuća, 1604. godine 782), kao i nahija Skradin (najraniji podaci za 1574. godine kada broji 170 kuća, a trideset godina kasnije 294 kuće).

Broj je sela i seoskih kuća kao poreznih jedinica u svim analiziranim nahijama tijekom popisnih godina bio u konstantnom, ali ne prebrzom porastu, osim u nahiji Zminje polje koja 1550. godine u odnosu na 1528. godinu bilježi istovremeno porast broja sela (četiri su nova lokaliteta registrirana kao selo, što znači da ih je te godine bilo dvanaestak), ali i pad broja fiskalnih jedinica (s 304 na 225), da bi slijedeći popis (iz 1604. godine) pokazao situaciju nešto višu od razine prve popisne godine (334 kuće), ali i još ubrzaniji porast broja lokaliteta označenih kao sela (19). O razlozima takvog kretanja možemo samo nagađati, ali morali bismo uzeti u obzir nekoliko uzroka. Prvi je uzrok različita fiskalna politika u popisima 1528. i 1550. godine. Naime, 1528. godine, kada se u splitskom zaleđu zapaža pokušaj transformacije vlaško-graničarskog pučanstva u "desetinsku" raju, popisivalo se svakog radno sposobnog odraslog muškarca, dakle i braću i odrasle sinove kućnih starješina, radi točne evidencije obveznika zemljarine (primjerice, u selima Hmuć i Čvrljevo poimence je popisano 105 odraslih muškaraca, a evidentirano svega 35 fiskalnih jedinica). U popisu iz 1550. godine, kada je određeno plaćanje filurije po jednoj fiskalnoj jedinici, više se ne popisuju svi odrasli muški članovi već samo kućni starješine, te je zbog te porezno-popisne reforme naizgled smanjen broj kuća (u istim selima Hmuć i Čvrljevo u nahiji Zminje polje sada je evidentirano 36 fiskalnih jedi-

13 Ne možemo prihvatiti mišljenje Fehima Spahe da je samo manji istočniji dio te nahije 1528. godine bio u osmanskoj vlasti. Taj zaključak ne korespondira s istraživanjima faktografske materije prema kojima je Drniš s okolnim teritorijem došao pod osmansku vlast već 1522/23. godine, kad i Skradin, Knin i većina dalmatinskog zaleđa. Kao logično objašnjenje ovako malog broja popisanih sela nameće se pretpostavka da tada još nije bilo uvjeta za kompletno popisivanje područja (zbog otpora različitih manjih naoružanih skupina i razbojničkih družina, opustošenosti zapadnih područja koja su bila izložena neprijateljskim napadima, slabije kontrole nad novostečenim teritorijima, nesigurnosti za popisnu komisiju i slično). Od navedenih sela ubicirano je samo selo Gradčac – današnji Gradac, a Prečević je vjerojatno Bračević, a ne Perković kao što navodi Spaho. Vidjeti: F. Spaho, "Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima", *Acta*, 1986, str. 50-64.

nica i isto toliko muškaraca – nositelja kućanstva) ili je porast djelovao sporiji nego je uistinu bio (u nahiji Petrovo polje porast broja stanovnika do 1550. godine iznosio je svega oko 23%, dok je istovremeno broj naseljenih lokaliteta povećan sa 7 na 19). Ovaj se princip dosljedno provodi i u slijedećim popisima, što dakako olakšava komparacije, premda broj fiskalnih jedinica označenih kao kuće može uveliko odudarati od stvarnog broja kuća. Kao drugi uzrok svakako se moraju uzeti u obzir moguća preseljavanja radi repopulacije Like koju u to vrijeme provodi Malkoč beg Karaosmanović, ali i migracije življa u područje Podunavlja početkom tridesetih godina 16. stoljeća koje implicira regist jednog osmanskog fermara iz 1564/65.¹⁴ Te bi činjenice donekle govorile u prilog dvjema teorijama: ili da kontinentalni prostor srednje Dalmacije početkom osmanske vladavine nije bio u tolikoj mjeri depopuliran ili su osmanske vlasti do tada već poduzele odlučne korake ka stabilizaciji prilika i naseljavanju življem iz neposrednih susjednih nahija Livno, Neretva, Uskoplje, Kupres itd. koje su bile dijelom Kliškog sandžaka, pa su dio naseljenika već počele preusmjeravati prema drugoj nesigurnoj zoni – podunavskoj. Tim više što se uočava da je porast broja kućanstava u analiziranim nahijama do 1550. godine prema osmanskim izvorima usporeniji nego što je u drugoj polovici 16. stoljeća, što donekle predstavlja kontradikciju sa zapadnim izvorima koji upravo u tom prvom međupopisnom periodu bilježe najveće bujice doseljenika.

Već su se od samog početka osmanske vladavine cijele mezre davale pod zakup, uz želju vlasti da se mjesta potpuno nasele. Tako su mezre Ljubićina i mezra Vrte u nahiji Petrovo polje bile u posjedu nekog Vrzić-oğlu Jerka kao zakup od 80 akči. Popisom 1528. godine zakup se ukida jer tu sada živi raja te se mezra registrira kao selo Ljubićina. Mezre Suhovare i Brković u istoj nahiji bile su u posjedu Hasana i Kurda kao zakup od 50 akči, a 1528. godine ukidanjem zakupa zbog doseljenja raje upisuju se kao selo Suhovare. Mezra Radunić u nahiji Zminje polje bila je zakupom Ibrahima, sina Kasimovog, do iste godine, kada se proglašava selom i upisuje na stanovnike koji tu prebivaju.¹⁵ Kretanje broja mezri i pretvaranje u sela kolonizacijom stanovništva najbolje se ocrtava na primjeru nahije Zminje polje, koja je jedna od rijetkih nahija za koju raspolažemo nizom kompletnih podataka za tri popisne godine. Taj nam primjer, kao i primjeri drugih nahija za koje raspolažemo podacima, dozvoljava da postavimo neke generalizacije, barem kada je u pitanju pozitivan demografski razvoj. Rekolonizacijom stanovništva zakupi se ukidaju, broj mezri polagano ali konstantno opada, a istovremeno broj fiskalnih jedinica označenih kao sela raste. To je sasvim sigurno znak normalizacije sustava.

Popisivači su marljivo bilježili ime svake mezre, koje je ponekad bilo isto kao i naziv susjednog sela (primjerice mezra Kašić i selo Kašić u vranskoj nahiji). Mnoge mezre nisu predstavljale samostalne fiskalne jedinice, nego

14 Abdulah Polimac, *Mühimme defteri*, kopija rukopisa iz Orijentalnog instituta u Sarajevu, str. 33.

15 F. Spaho, nav. dj., str. 51, 55, 64.

su registrirane u sklopu pojedinih sela, te se za njih navodi da "pripadaju spomenutom selu". Stoga nije neispravno takve mezre smatrati svojevrsnim "satelitskim" eksploatacijskim lokacijama, manjim od glavnih naselja, a na dinarskim područjima transhumantnog stočarenja i periodičnim naseljima koja su s vremenom prerastala u manja sela. Sela koja nose oznake "gornji" / "donji", "veliki" / "mali" i slično zasigurno reflektiraju proces naseljavanja prema formuli *selo – satelitska mezra* u blizini sela koja se počinje isprva koristiti kao poljoprivredno zemljište, a onda i kao mjesto stanovanja kada naseljenost u ishodišnom selu dosegne gornju razinu demografske izdržljivosti. Tada se mezra registrira kao selo, premda se rijetko izričito kaže da je mezra promijenila status. Vjerojatno su tako nastala slijedeća sela koja se navode u popisima: Gornja i Donja Brela, Gornji i Donji Zagvozd, Gornje i Donje Miranje, Malo i Veliko Podastinje, Velika i Mala Polača, Veliki i Mali Buturci i mnoga druga.

Osmanski popis Kliškog i Krčkog sandžaka iz 1604. godine posljednji je detaljni popis ovog područje i jedini kojim se može dobiti presjek demografske slike sela srednjodalmatinskog zaleđa zapadno od Cetine početkom 17. stoljeća. Tim je popisom u dvadeset i dvije nahije zabilježeno otprilike oko šestotinjak sela i zaseoka. Razmatrajući područni raspored, najveći je broj seoskih naselja registriran u prostranoj nahiji Petrova gora (74), zatim u nahiji Kotar (62), Sinj i Cetina (48), Kožulova (35), Skradin (34), Zvonigrad (28), Karin (26), Kosovo (25), Ostrovica (24), Petrovo polje (24), Nečven (22), Zminje polje (19), Vrlika (19), Dicmo (13), Grahovo (13) itd., a najmanji u nahijama Klis (7) i Velin (2). Na cijelom je području popisano nešto malo više od 5500 baština, od čega je za otprilike pet tisuća baština vlasnik posjedovnog lista bio kršćanin, a za petstotinjak baština musliman, te oko 430-ak čifluka.¹⁶ Po tome su kršćanska sela miješana više nego što to djeluje na prvi pogled jer, iako možda muslimani na njima ne stanuju, ipak jedan dio selišta pripada njima. Prema zakonskim odredbama posjednici čifluka nisu morali živjeti na tim imanjima, ali logično je pretpostaviti da je dio posjednika doista i boravio na čifluku. Sa sigurnošću se može tvrditi da je na čiflucima živjela muslimanska raja nekolicine sela u nahijama Sinj i Cetina (sela Vačice, Mišunica, Krin, Obrovac, Vratnice, Vučja Draga), Vrlika (sela Cimljani, Mali i Veliki Kostur), Skradin (Vaćani, Bukovac, Sonković) i Kosovo (Konj, Podkonj). Nasuprot tome, vojnici – posadnici tvrđava koji su bili vlasnici čifluka, sukladno vojnim dužnostima, ne bi smjeli živjeti na tim imanjima. Ali prilično je izvjesno da su nižerangirani vojnici zajedno sa svojim obiteljima živjeli na njima i obrađivali ih, barem na onima koje su držali pod zakupom u neposrednoj blizini tvrđava u kojima su bili stacionirani, kao što su to bili čifluci posadnika Vrane, Nadina, Obrovca ili Knina. Zato nije pogrešno pretpostaviti da je većina čifluka ipak bila nastanjena.

Zbrojimo li podatke o baštinama i čiflucima, dobit ćemo brojku od oko šest tisuća seoskih fiskalnih jedinica na širem srednjodalmatinskom području.

16 TT 13.

Ove brojke, na žalost, nisu potpune, jer u popisu nedostaju podaci o broju baština za prostranu nahiju Kotar, za nekoliko sela nahije Vrana i nahije Nadin. Za sva sela nahije Kotar (62) u oba deftera koja sam imala na raspolaganju (iz 1574. i 1604. godine) stoji opaska da pripadaju nekom vojnom rodu iz brojnih kotarskih utvrda.¹⁷ S obzirom na to da se radi o selima s relativno visokim prihodima, bez specifikacije daća, to bi moglo indicirati nazočnost napuštenih kršćanskih selišta (poglavito u vrijeme Ciparskog rata) koja su preuzeli vojnici što su se potom doista naselili u ta sela. Osim njih, kao obrađivače još možemo zamisliti dalmatinske seljake s mletačkog područja, ali to defteri nisu zabilježili jer seljaci nisu bili stalni stanovnici. Prihvatimo li tu tezu, pučanstvo nahije Kotar možemo izjednačiti s brojem vojnih posadnika i njihovih obitelji.

Sad je čas da razmotrimo brojnost kuća prema nahijama. Najveći broj kuća, a time gotovo sigurno i najveći broj stanovnika, zabilježen je u nahijama Sinj i Cetina (870), Petrova gora (782) i Petrovo polje (595). Gotovo podjednak broj kuća imale su nahije Kosovo, Zminje polje, Skradin, Zvonigrad, Kožulova i Vrlika (od 286 do 334), a sve ostale manje (Grahovo 254, Strmica 187, Dicmo 129 itd.).¹⁸ Na biokovsko-neretvanskom području najviše je kuća zabilježeno u nahiji Primorje (533), potom u Gorskoj župi (362), u nahiji Fragustin (318), i konačno u nahiji utvrde Čačvina (68).¹⁹

Pokušamo li grupirati seoska naselja prema veličini odnosno broju fiskalnih jedinica, potrebno je odrediti kriterij veličine; najprikladnije je sela do 10 kuća smatrati malim selima, od 11 do 30 selima srednje veličine, te ona s više od 30 kuća velikim selima. Sukladno tom kriteriju čak 58% seoskih naselja na području zapadno od Cetine možemo smatrati malima (303), 36% selima srednje veličine (191), te vrlo mali postotak, svega 6% sela, velikim naseljima (33). Prema tome je više od polovice seoskog stanovništva srednjodalmatinskog zaleđa početkom 17. stoljeća živjelo u malim raspršenim zaseocima, s manje od desetak kućanstva. Nikakva nije rijetkost da su popisivači zabilježili svega dvije-tri kuće u selu. Takva se disperzna naseljenost najviše sreće u nahijama Petrova gora (čak 46 zaseoka), Obrovac (31), Nadin (26) i Karin (23). Nešto više od trećine stanovništva živjelo je u selima srednje veličine koja karakterizira kompaktnija naseljenost. Njih je opet najviše bilo u nahiji Petrova gora (27), te u nahijama Sinj i Cetina (18) i Skradin (16). Velika sela, s više od tridesetak kuća, bila su rijetkost; takvih je zabilježeno svega 33. Najviše ih je zabilježeno u nahijama Sinj i Cetina (10), Petrovo polje (9) i Zminje polje (4); u ostalim nahijama tek jedno do dva sela, a u nekoliko niti jedno veće naselje.

17 Primjerice, selo Galovci su *der tessaruf* farisa Zemunika, kao i sela Jošan, Velika i Mala Račica i nekolicina drugih. Sela Suhovare, Gladuša, Polišan i Visočan u posjedu su mustahfiza, azapa, farisa i martolosa utvrde Poličnika. Sela Sikovo i Podvršje u posjedu su martolosa utvrde Vrčevo itd. Isti princip vrijedi za sva 62 sela te nahije. TT 526, TT 13.

18 TT 13.

19 TT 82.

Navedimo neka od većih sela: Biočić, Miočić, Gradac, Badanj, Suhovare, Siverić (nahija Petrovo polje), Hmuć, Tomina, Bidnić, Ogorje (nahija Zminje polje), Sirčani (nahija Skradin), Dugopolje (Klis), Biskupija, Orlić (Kosovo), Golubić (Strmica), Čahović (Kožulova), Bitelić, Topračić, Gala i Gljev, Košute, Vedrine, Veseli Viločić, Ruda, Vučja Draga (Sinj i Cetina), Paško Polje, Prhova (Vrlika). Dakle, okosnicu naseljenosti i najveće gustoće stanovništva na području zapadno od Cetine činila su poljska proširenja u udolinama Krke, Čikole i Cetine i njihovih pritoka: Kosovo, Kninsko, Petrovo, Sinjsko i Paško polje, te jugozapadna Bukovica s dijelom Ravnih kotara gdje su bile nahije Skradin, Ostrovica i Kožul. Usporedimo li dobivene rezultate s podacima iz nedatiranog opisa kojeg je objavio Franjo Rački još davne 1882. godine i prema kojemu je najviše stanovnika u Kliškom sandžaku bilo koncentrirano u selima vrličke okolice, Kosovu i Petrovu polju, a u Krčkom sandžaku u okolici Skradina, Knina, Zečeva, Zemunika i Nadina, uočiti ćemo da se manje-više poklapaju s rezultatima naših istraživanja za 1604. godinu.²⁰

U četiri nahije biokovsko-neretvanskog područja trend naseljenosti je sasvim sličan, s jednom malom razlikom. Ovdje je stanovništvo bilo ponešto više usmjereno k životu u selima srednje veličine, do tridesetak kuća. Prema popisu iz 1585. godine najviše je registrirano upravo takvih sela (32), potom malih (21) te desetak velikih. Od velikih sela pet ih je registrirano u nahiji Primorje (Podgora, Brela, Bast, Tučepi i Rogoznica), a četiri u zaklonjenoj izabiokovskoj nahiji Gorska župa (Gornji Zagvozd, Donji i Gornji Vrhodol i Kozica).²¹

Veličina i grupiranost naselja ovisili su o nekoliko čimbenika, od kojih bi kao važnije valjalo istaknuti prirodnu osnovu (reljefne, hidrološke, pedološke... odrednice), vrste gospodarskih djelatnosti, tradicijske vrijednosti, blizinu granične linije, sigurnost područja itd. Općenito bi se moglo reći da je tendencija okupljanja stanovništva u veća i kompaktna naselja karakteristična za pučanstvo smješteno na rubovima polja, gdje su pogodnije prirodne pre-dispozicije za ratarstvo (nahije Skradin, Sinj i Cetina, Petrovo polje) dok ono pretežno upućeno na stočarstvo karakteriziraju disperzna naselja s manjim brojem kuća. Naime, budući je za takav način gospodarenja (ekstenzivno stočarstvo, uz koje se u manjoj mjeri prakticiralo i poljodjelstvo) trebalo mnogo pašnjačkih i šumskih površina (za brst), odgovarala su im raštrkana naselja. Tako je nastao specifičan tip disperznih gospodarstava s okupljenim posjedom, odnosno rijetki zaseoci patronimičkih naziva. Posebice dobar primjer je nahija Petrova gora, koja je gotovo isključivo naseljena filurijskim stanovništvom koje prebiva u brojnim malim zaseocima (od 75 sela, čak 46 njih ima manje od desetak kuća), kao i nahije Karin i Obrovac. Naravno da je dolazilo i do stanovitih odstupanja od ove uobičajene klasifikacije; tako je u nahiji Grahovo,

²⁰ Franjo Rački, "Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskoga pašalika", *Starine*, XIV, Zagreb, 1882, str. 173-195.

²¹ TT 82.

također okrenutoj stočarskoj proizvodnji, zabilježeno 13 seoskih naselja, od kojih su sva ulazila u rang srednje veličine. To je, naravno, povezano s planinskom reljefnom osnovom nahije pa su se stalna naselja grupirala u nižim, pogodnijim predjelima. Nahije u kojima početkom 17. stoljeća još postoji vlaška organizacija u užem smislu, tj. podjela sela prema džematima knezova, obilježene su također disperznom naseljenošću. To naročito dolazi do izražaja u nahijama Karin i Obrovac, u kojima 48 sela i zaselaka (Karin 23, Obrovac 25) pripada knežinama. Također vrijedi pravilo da su veća naselja, s brojnijim stanovništvom, smještene na sigurnijim i zaklonjenijim područjima, odnosno dublje u unutrašnjosti (nahije Sinj i Cetina, Vrlika, Gorska župa). Da zaključimo, ruralne zajednice srednjodalmatinskog zaleđa u vrijeme osmanske vlasti bile su organizirane u relativno malena zatvorena sela, tek površno dotaknuta procesima islamizacije.

Sa sigurnošću se može tvrditi da je za čitavo vrijeme osmanske vlasti na područjima našega interesa islamizacija bila spora i uglavnom ograničena na urbane sredine. O islamizaciji starosjedilačkog seoskog stanovništva srednjodalmatinskog zaleđa koje je dočekalo osmansku vlast nema egzaktnih podataka. Sudeći prema prvim osmanskim popisima gotovo je zanemariv broj islamiziranih pojedinaca koji su mogli potjecati od lokalnog seljaštva. Godine 1528. u tri nahije splitskog zaleđa zabilježena su svega šesnaestorica muslimanskih kućedomaćina na 527 kršćanskih (ili 2,9% od ukupno registriranih). Popisom istih nahija iz 1550. godine zabilježeno je 38 muslimanskih posjednika od ukupno 855 njih (ili 4,4%), što nam dopušta da zaključimo da je proces islamizacije sela srednjodalmatinskog zaleđa u prvih tridesetak godina osmanske vladavine, premda protkan tendencijom blagog porasta, bio vrlo spor. Ta je činjenica još evidentnija iz primjera koji nam pruža popis iz 1604. godine za kompletno područje. U svjetlu tih podataka vidljivo je da je početkom 17. stoljeća proces islamizacije u onim nahijama koje su bile gotovo jednolično naseljene vlaškim / filurijskim pučanstvom, poput nahija Dicmo, Grahovo, Kožulova, Petrova gora, Strmica, Zminje polje i Zvonigrad, zahvatio samo mali dio vlaške populacije te da udio muslimanskog stanovništva u tim nahijama gotovo nikada ne prelazi 5% ukupno registriranog stanovništva. Identičnu situaciju u nahijama utvrde Čačvina, Gorska župa, Fragustin i Primorje pokazuje i detaljni popis vlašskog stanovništva Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine.

Usprkos tim činjenicama, ipak je u nekim ruralnim sredinama početkom 17. stoljeća zabilježen veći udio muslimanskog stanovništva. Radi se o selima cetinskog kraja (Obrovac, Vratnica, Maljkovo, Cimljane, Veliki i Mali Kostur, Stražine, Mladkovine, Mišunica, Krin, Vučja Draga, Vrtice, Gorica), skradinskog kraja (Sonković, Gornji i Donji Dolac, Dubravice, Vasilovac, Vaćani, Bukovac, Velika Glava), Kninskog i Kosova polja (Konj, Podkonj, Uzdolje, Vrbnik, Biskupija, Ramljane, Kosovo, Lišković, Visočan) te Petrova polja (Ramčić, Miočić, Tepljuh, Bučić). Čak je u nekoliko većinskih kršćanskih sela

zabilježeno postojanje kompaktne skupine muslimanskog ruralnog stanovništva organiziranog u mahale (u selima Lučan Bereć, Donja Vas i Lišani). Zone intenzivnije zahvaćene islamizacijom bile su i seoska područja u blizini utvrda, posebice oko Nadina, Klisa, Velina, Vrane, Zemunika i Knina.²² U ovim se slučajevima gotovo sigurno radilo o doseljavanju vojnika – seljaka i njihovih obitelji, na plodna područja gdje su dolazili u posjed čifluka i napuštenih selišta. Izvan navedenih sela i zona, prisutnost muslimanskog elementa svodila se na jednu do dvije baštine u rukama pokojeg muslimanskog posjednika tapije. Za razliku od ruralnih područja, u kojima je kršćansko stanovništvo činilo većinu, urbana su područja bila naseljena većinskim muslimanskim pučanstvom.

Kako demografska kretanja u naseljima gradskoga tipa nisu predmetom ovog rada, za sada je dovoljno istaknuti da se na području srednjodalmatinskog zaleđa razvilo više gospodarsko i prometno važnijih naselja gradskog značaja (Klis, Vrlika, Sinj, Hrvace, Drniš, Skradin, Knin), dok se na sjevernodalmatinskom području početkom 17. stoljeća isticao samo Zemunik. U njima svima zajedno 1604. godine bilo je registrirano svega 661 kućanstvo, od čega je 87% bilo muslimanskih, a 13% kršćanskih.²³

Pitanje procjene broja stanovnika na području srednjodalmatinskog zaleđa početkom 17. stoljeća, komparacijom osmanskih i zapadnih vrela, zasigurno je jedno od najtežih historiografskih pitanja na koje je još prerano dati definitivni odgovor; u najboljem je slučaju moguće tek naznačiti neke približne odnose. Pri tom je od presudne važnosti pokušati definirati veličinu kuće kao fiskalne jedinice te vidjeti koliko ona korespondira sa stvarnim brojem kuća. Pošto detaljni defteri nisu usmjereni na popisivanje sveukupnog stanovništva, nego na evidentiranje izvora prihoda, nigdje nije naveden točan broj stanovnika po selima, već samo kućne starješine i posjednici čifluka. Kako dakle izračunati broj stanovnika a da rezultat koliko-toliko odgovara stvarnim prilikama, te da k tomu možemo, makar i najgrublje, generalizirati?

Ovdje ćemo za sada pokušati tek pružiti osnovu za približnu prosudbu, i to tako da pretpostavimo da je jedna porezna jedinica predstavljala jednu kuću, što bi značilo da je početkom 17. stoljeća na području zapadno od Cetine evidentirano oko šest tisuća seoskih kuća (zbroy baština i čifluka ukupno iznosi 5970). Tome broju naravno treba pribrojiti broj kućanstava evidentiranih u varošima i kasabama. Zbrajanjem tih podataka dolazimo do brojke od ukupno 6.631 kuće.

U jednom izvješću iz 1572. godine, kojeg je generalni providur mletačkih posjeda u Dalmaciji Foscarini podnio venecijanskom Senatu, procjenjuje se, na temelju uhodarskih i špijunskih podataka, broj dimova (ognjišta) i sela na neprijateljskom osmanskom području. U dalmatinskom dijelu Kliškog sandžaka, prema tom izvješću, postojalo je 150 sela s ukupno 6860 dimova, od čega su

22 TT 13.

23 TT 13.

560 bili "turski", a ostalih 6300 kršćanski. U Cetinskom su vojvodaluku 82 sela s 3490 dimova, u Podgorskom vojvodaluku (područje oko Drniša) 28 sela s 842 dima te u Prikokrčju (područje zapadno od Krke) 46 sela s 1505 dimova.²⁴

Sravnimo li sada podatke koje nam pružaju osmanski izvori s obavijestima zapadnih izvora, možemo zaključiti da podaci o broju stanovnika iz Foscarinijeva izvješća prilično dobro korespondiraju s popisom iz 1604. godine, ali je broj sela prenizak. Uzme li se u obzir da je sa stanovišta špijunskih izvješća posve nezanimljivo bilježiti brojne male zaseoke, nesklad postaje razumljiviji, no ipak ostaje dojam da izvori zapadne provinijencije pružaju tek djelomične informacije.

Da bi naše istraživanje bilo egzaktnije, zbroju zabilježenih seoskih i gradskih poreznih jedinica iz 1604. godine za područje zapadno od Cetine treba pridodati kuće registrirane 1585. godine na makarskom području (njih 1281). U konačnici, broj od oko osam tisuća kuća na području srednjodalmatinskog zaleđa krajem 16. i početkom 17. stoljeća djeluje kao realna i prihvatljiva procjena. Buduća bi demografska istraživanja također trebala obuhvatiti vojnike unutar utvrda koje osmanski porezni popisi ne bilježe, ali do kojih možemo doći posrednim putem, prateći popise vojnika ulufedžija i popise timarskih tvrđavskih posada, te na taj način dobiti sliku još bližu stvarnosti.

Raznim bi se domišljanjima moglo barem približno pokušati utvrditi broj stanovnika, no pitanje koeficijenta kojim bi se trebalo množiti broj kuća vrlo je upitan.

Foscarinijev izvor naglašava da su kršćani "ljudstvom srazmjerno brojniji, jer po morlačkom običaju braća i rođaci žive u zadrugi, dok Turci žive u inokosnim porodicama".²⁵ Rani osmanski popis splitskog zaleđa, dakle onaj iz 1528. godine, o strukturi vlaških obitelji govori nam tek ponešto, a kasniji gotovo ništa. U prvom se popisu barem mogu dovesti u vezu pojedini srodnici, ako se već ne može odgovoriti na pitanje koliko srodničkih grana živi u okvirima jedne kompleksno strukturirane obitelji. Dakle, za procjene veličine vlaških obitelji najbolje je konzultirati izvore zapadne provinijencije, kao i literaturu nastalu na temelju tih izvora. Već su ranija demografska, antropološka i etnološka istraživanja dokazala da je broj članova vlaških proširenih obitelji dostizao deset do petnaest članova, no niti one s preko dvadeset i trideset članova nisu bile tako rijetke.²⁶ Premda onovremeni zapadni izvori apostrofiraju

24 Grgić Ivan, "Opis Kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572", *Zadarska revija*, 4, 1956, str. 253-262.

25 I. Grgić, nav. dj., str. 260.

26 Ove se procjene temelje na podacima koje historiografski izvori donose za obitelji izbjegle tijekom Dugog rata na habsburško područje, tijekom Kandijskog rata na mletačko područje, ili pak na vrijeme neposredno nakon sloma osmanske vlasti. Tako je u prvom iseljavanju Vlaha Krmpočana iz Obrovačke nahije 1605. godine izbjeglo pedeset obitelji s otprilike sedam stotina članova, što znači prosječno 14 članova po obitelji. U investiturama (po-

da su muslimanske obitelji bile inokosne, s brojem članova nižim od vlaških, ipak postoje naznake iz vremena neposredno nakon sloma osmanske vlasti da veličina muslimanske obitelji nije bila bitno manja, uglavnom ne ispod deset članova.²⁷ Potom se naravno postavlja i pitanje neoženjenih sinova iz muslimanskih obitelji koje popisi registriraju kao *mucerred* (da li njih množiti s jedan?). Dakle, pitanje univerzalnosti koeficijenta krajnje je nesigurno pa i procjene dobivene takvim putem bile bi više nego nesigurne (primjerice, ako koeficijent povećamo samo za jednu jedinicu, broj stanovnika uvećavamo automatski za osam tisuća), stoga je to pitanje najbolje ostaviti za neka buduća demografska istraživanja.

Opći smjerovi migracija

Prilikom istraživanja općih smjerova migracija, svakako najprovokativnije je pitanje reverzibilnih migracija ranijeg stanovništva koje je na ovim prostorima prebivalo još u predosmanskom razdoblju. Povratka ranijeg stanovništva zasigurno je bilo i više nego je to do sada detektirano historiografskim istraživanjima. Već su u najranijim defterima biokovsko-neretvanskog i šibensko-splitskog zaleđa iz druge polovice 15. i prve polovice 16. stoljeća zabilježeni slučajevi povratka pojedinaca i većih skupina kolonista, koji su se vraćali na svoje ranije baštine uz obećanje sigurnosti i nesmetanog uživanja posjeda. To se doslovce navodi za područje makarskog primorja i zaleđa gdje su zabilježeni povratnici vlaške provinijencije, na čelu s vojvodom Dadojem, u mjesta što su "od davnina bila baština spomenutog vojvode Dadoja, pa je ponovno tako ugovoreno i on je došao". Izrijeком se kao njegove ranije baštine spominju Otrić, Zaostrog, Drvenik i neka druga mjesta, dok su vlaške skupine istoga vojvode

djeljivanje prava na zemljište) mletačkih providura starosjedilačkim obiteljima cetinskog područja koje su ostale na svojim baštinama u razdoblju od 1687. do 1699. godine spominju se obitelji s oko 25 članova. Obitelji koje su tijekom Morejskog rata dolazile iz susjednih nahija Livno, Rama, Uskoplje i Duvno i naseljavale se na cetinsko-sinjskom području, koje je u ratu dospjelo pod mletačku kontrolu, bile su također vrlo brojne. Tako je u obitelji Pavla Bilandžića koji je oko 1695. naselio selo Krušvar bilo 39 osoba, a u obitelji Abrama Knezovića u Potravlju 40 osoba. Struktura tih vlaških obitelji vjerojatno je dosta nalikovala obiteljima srednjodalmatinskog zaleđa dok je bilo pod osmanskom upravom. S druge pak strane, ni obitelji s manje od 10 članova nisu bile rijetkost, posebice gdje nije bilo muške djece jer se proširena obitelj održavala po muškoj liniji. O migracijama tijekom Morejskog rata i kasnije: Josip Soldo, "Etničke promjene i migracije stanovništva u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća", *Zbornik Cetinske krajine*, 4, Sinj, 1989, str. 81-144.

27 Tako je dotični Mate Barišić 1689. godine prešao na kršćanstvo s deset članova svoje obitelji da bi zadržao zemlje u Jasenskom u sinjskom kraju koje je i prije osvajanja obrađivao. Analogno tome, Perušić je bio jedino mjesto u Lici u kojem su u znatnom broju ostale muslimanske obitelji nakon 1685. godine. One su bile prisiljene na vjersku konverziju kako bi im se pružila mogućnost da zadrže i nastave obrađivati svoju zemlju. Njih je popis iz 1712. godine identificirao kao *Novokršćane*. Takvih je zabilježeno 85 obitelji s prosječnom veličinom od 11,3 člana. Vidjeti: Karl Kaser, *Popis Like i Krbave 1712. godine*, Zagreb, 2003, str. 23; J. Soldo, nav. dj., str. 89.

naseljavale Gradac, Rogoznicu, Kučice, Brela, Bast, Podgoru. "Nevjericima" Stepanu Markoviću i Matiji Vukosaliću kao mjesto stanovanja sandžakbeg Sinan-beg je dao njihove ranije baštine u selu Makar, što se popisom potvrđuje "tako da sve što su od ranije posjedovali opet na isti način posjeduju".²⁸

I na području splitskog zaleđa prvim popisom iz 1528. godine zabilježeni su slučajevi povratka ranijeg stanovništva kada su uspjeli dokazati da su stanovite baštine bile njihove, pa su im i vraćene, premda je posjednik zakupa dobio i njih. Vlast je uvijek imala u interesu repopulaciju pustih područja pa su ona s naseljavanjem stanovništva gubila status zakupnih posjeda. To nam posredno predočava nekoliko rečenica iz najranijeg deftera, a tiče se jedne baštine unutar sela Ljubičina u nahiji Petrovo polje: "*Baština Tvrtković (?) pripada spomenutom selu. Spomenuta baština je od davnina bila u rukama stanovnika navedenog sela i oni su je obrađivali. Kadija Novog Pazara Muhjuddin ju je izuzeo iz spomenutog sela i dao u zakup od 40 akči osobi po imenu Bogiša, pa je ustanovljeno da je upisana na njega. Sada, kada je vršeno ispitivanje, svjedočenjem stanovnika i izjavom Bogiše, ustanovljeno je da ona pripada stanovnicima spomenutog sela, pa je na njih i upisana...*".²⁹

Kako je kod tih navoda upisan broj od 53 kuće, isprva bismo pomislili da se radi o novim kolonistima koji su naselili selo Ljubičina u sklopu osmanske repopulacijske politike vlaškim stanovništvom iz dubljeg zaleđa. No, čini se ipak da koliko god se u rječniku osmanske administracije upotrebljavale stereotipne jezične konstrukcije ne bi se navelo za toliku skupinu novodošljaka da spomenutu baštinu drže i obrađuju *od davnina*, a kamoli bi se očekivalo njihovo svjedočenje o prijašnjim vlasničkim odnosima. Da su u pitanju stanovnici koji su ostali u svojim domovima, ne bi postojala potreba da dokazuju svoje pravo nad dotičnom baštinom niti bi je kadija mogao bez protivljenja seljana izuzeti iz sela i dati u zakup. Prema tome, nameće se zaključak da se radi o starim posjednicima koji su se organizirano vratili na svoja selišta te sada traže povrat svojih vlasničkih (bolje rečeno, korisničkih) prava. Tko se želio vratiti, a ujedno je mogao dokazati da je određena baština njegova, ona bi mu bila vraćena, kao i zemlja za obradu, odnosno ispašu.³⁰ Tako se na osobit način u nekim elementima posjedovnih odnosa konzervirala situacija iz prvih godina osmanske vladavine.

I ovi su povratnici vlaške provinijencije, kao i na makarskom području, s obzirom da je uočljiva vlaška organizacija prema džematima na čelu s

28 A. Aličić, nav. dj., str. 91-92.

29 F. Spaho, nav. dj., str. 52.

30 U mirnijim su se uvjetima vratili čak i neki iseljenici koji su iz zadarskog zaleđa pobjegli u Apuliju i Abruzzi. O tome nas izvješćuje jedan mletački promatrač: "Ne uspijevaju se prilagoditi ni jeziku ni običajima... i radije će biti na milost i nemilost Turaka i vratiti se u svoju domovinu, nego ostati na mjestu koje im se čini zamorno i nesnosno." Catherine Bracewell Wendy, *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u 16. stoljeću*, Zagreb, 1997, str. 25.

knezovima i primićurima (nahija Petrovo polje 3 kneza i 1 primićur, nahija Zminje polje 4 kneza), ali su popisivani u sklopu sela koja su naseljavali. To bi značilo da je osmanska popisna komisija uočila da su dobrim dijelom već sedentarizirani. Budući da ih se pokušalo oporezovati na osnovu desetine od poljoprivrednih proizvoda i plaćanjem ispendže, mogli bismo zaključiti da su jače vezani uz samoopskrbnu zemljoradnju kao dopunsku djelatnost stočarenju, kao i to da deagrarijacija, i pored višegodišnjih ratnih zbivanja, nije bila posvemašnja. Sve to govori u prilog činjenici da se ovdje radi o autohtonim, hrvatskim Vlasima, koji su i prije osmanske invazije naseljavali ovaj prostor i koji su se sklonili pred naletima vojnih odreda, te se, spustivši se s obližnjih planina Svilaje, Promine, Moseća, Biokova i Dinare, sa stabilizacijom prilika integrirali u osmanski društveno-politički i vojni sustav.³¹ Iako ovakvih primjera nema mnogo, i ovih nekoliko je dovoljno da dovedemo u pitanje katastrofičnu tvrdnju o "demografskoj satrvenosti" hrvatskog naroda za vrijeme osmanske invazije. Buduća će istraživanja ranih detaljnih poreznih popisa za dalmatinsko područje zasigurno donijeti dosta novih spoznaja koje će dodatno učvrstiti rezultate ovog inicijalnog istraživanja.

Obratimo još malo pozornost reverzibilnim smjerovima migracija. Kao povratnike iz neprijateljskog područja, tj. iz područja pod mletačkom ili habsburškom kontrolom na osmanski teritorij ne bi trebalo identificirati samo one uz čije ime stoji opaska da su se vratili na svoju raniju baštinu. U istom bi se kontekstu trebalo promatrati i koloniste koji su dvadesetih i tridesetih godina 16. stoljeća revitalizirali neposredno srednjodalmatinsko susjedstvo, odnosno teritorij između Krke i Zrmanje. U sumarnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1528. godine područje sjevernodalmatinskih nahija (nahije Zrmanja, Popina, Obrovac, Zečevo, Plavna Istrija, Bukovica i Karin) teritoriju vilajeta Hrvati naseljavaju tzv. Vlasi Istrije (*Eflakan-ı Istriye*). Njih je prema podacima iz detaljnog popisa za 1540. godinu bilo 322 domaćinstva, naseljenih u 43 sela. Prema proračunima Snježane Buzov radi se o ukupno 1500 osoba.³² Naziv Vlasi Istrije ("istarski Vlasi") upućuje na zaključak da se radi o vlaškim zajednicama koje su se doselile ili pak vratile iz Istre na osmanski teritorij u područje velebitskog Podgorja, sjevernodalmatinskog Pozrmanja i Bukovice u sklopu kružnih kretanja i reverzibilnih migracija. Dakle, oni ne bi pripadali ni hercegovačkim ni starovlaškim plemenima, nego su se doselili između 1528. i 1530. godine iz Istre. Možda bi se dio ovih Vlaha Istrije mogao dovesti u

31 Istraživanja novije historiografije pokazuju da je u drugoj polovici 15. stoljeća velik dio stanovništva srednjovjekovne Hrvatske pripadao katoličkim vlaškim skupinama, i romanskim i slaveniziranim, takozvanim hrvatskim Vlasima. Tako su primjerice na području oko Knina, Obrovca, Nučaka, Klisa, Skradina, Ostrovice, Vrlike i Ramljana činili više od 50% ukupnog stanovništva. Josip Adamček – Ivan Kampuš, *Popisi i obračuni u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb, 1976, str. VIII.

32 S. Buzov, "Vlasi Istrije na području sjeverne Dalmacije u popisnim defterima 16. stoljeća", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 40, Sarajevo, 1992, str. 47.

vezu s katoličkim Vlasima sa Zrmanje i gornje Cetine koji su pred osmanskim naletima tijekom druge polovice 15. i početkom 16. stoljeća, vodeći sa sobom stoku, izbjegli prema Istri, Kvarneru i velebitskom Podgorju, krećući se dobro poznatim stazama velebitskog grebena. U tim se područjima već i krajem 15. stoljeća, uz vlaško ime, često kao sinonim koristio i naziv "Ćići", kojim su se izbjegle vlaške skupine nazivale u narodu zbog staroromanskog jezika kojeg su sačuvala i prema kojem su dobile ime (od ce: što). No usprkos činjenici da su zajednice Vlaha na području Zrmanje, Bukovice i Podgorja najvjerojatnije bile bilingvinalne, ipak u tome ne valja tražiti razloge zašto osmanska administracija pravi pojmovnu distinkciju između Vlaha Istrije i ostalih Vlaha. Osmanskoj administraciji etničko podrijetlo ili pak lingvistička pripadnost zatečenih i doseljenih vlaških struktura nije igrala nikakvu relevantnost prilikom sastavljanja popisa. Također niti činjenica da su tada te skupine prvi puta popisane. Isključivo usmjerena na ubilježavanje porezne topografije, popisna je komisija koristila i upisivala ona imena kakvima su pojedine zajednice zvale same sebe. Prije bi se moglo zaključiti da se ime upisivalo kao distinktivno obilježje onih skupina koje su imale poseban status glede poreznih obveza proizašao iz nepisanog ili pak pisanog sporazuma između njih i države zbog vojnog angažmana.

Ove vlaške skupine pod navedenim se imenom prate u prvoj polovici 16. stoljeća (dakle i u popisu iz 1550. godine), dok se u popisima 1574. i 1604. godine to ime gubi, premda kulturološki model po kojem su živjeli i knežinska organizacija ne nestaju u potpunosti (naprotiv, upravo će nahije Obrovac i Karin i početkom 17. stoljeća zadržati vanjske manifestacije vlaške organizacije s vidljivom podjelom na džemate na čelu s knezovima).

Kako se čini, dio tih istarskih Vlaha sredinom dvadesetih godina odlučio se povratiti iz Istre na svoja stara obitavališta u Pokrčju i Bukovici, ponukan pozivima osmanskih vlasti da se vrate, ali i nemogućnošću da se održe u uvjetima nepovoljnog prirodnog okruženja, nedovoljnih pašnjačkih površina i površinske bezvodnosti.³³

33 Ovo mišljenje temeljim na analognom primjeru iz nešto kasnijeg perioda, tj. iz vremena mletačko-osmanskog rata od 1537. do 1539. godine, kada brojnije vlaške zajednice, krećući se sa stokom prema Biogradu, prelaze na mletački teritorij. Njih mletačke vlasti nisu zadržale u okolici Biograda nego su ih prebacile u Istru. No te se vlaške skupine nisu mogle dugo zadržati u južnoj Istri, te se one već nekoliko godina poslije vraćaju. O razlozima njihovog povratka pod osmanski suverenitet dovoljno zorno nam svjedoči relacija zadarskog kneza Antonia da Mule, koji je bio knezom od 1540. do 1542. godine, i koji ističe da je "gospodin A. Badoer uredio da su s turskog teritorija došli pod vlast Privrednosti, možda 5 000 Morlaka, koji su zbog sigurnosti bili prevezeni u Istru, odakle su prošle godine protjerani od klime, premaleni pašnjaka i nestašice vode. Kako su im Turci davali mnoge olakšice, oni su sa svojim obiteljima otišli natrag u Tursku". Dalje knez navodi da je on ipak uspio zadržati njih tisuću, razgovarajući sa svakim ponaosobno i opskrbljujući ih terenima, porazmjestio ih po pojedinim selima mletačke Dalmacije. *Commissiones et relationes venetae* (dalje CRV), svezak II, 1878, str. 234-235.; B. Hrabak, nav. dj., str. 240.

Svi navedeni primjeri jasno pokazuju da slučajevi reverzibilnih prekograničnih migracija većih skupina pučanstva na osmanski teritorij u prvim desetljećima 16. stoljeća ne samo da nisu bili nimalo rijetki nego su bili razmjerno česti. Najodlučniju ulogu pri tom su naravno imali vlaški knezovi i primićuri, koji su se nalazili u ulozi pregovarača prilikom detaljnih pregovaranja kojima bi se uglavili uvjeti pod kojima su se vlaške grupe vraćale.

Slučajeva prijelaza kolonista s habsburškog odnosno mletačkog područja u srednjodalmatinsko zaleđe bilo je i u drugoj polovici 16. stoljeća. Zbirka regista sultanskih naredbi iz 1568/69. godine bilježi jedan slučaj prelaska dvije stotine kuća iz *darülharba* na osmansko područje, koje su vlasti nastanile u selima oko Knina, uz obvezu plaćanja "s kuće na kuću" (*haneden haneye*) po dvije filurije miriji (državnoj blagajni).³⁴ Nije slučajno osobito nastojanje Osmanlija da dovedu što je više moguće kolonista u sela sjeverno i južno od Knina zbog izuzetno važnog mosta preko Krke i prometnih pravaca kojim se povezuje Lika i zapadna Bosna s Dalmacijom.

Historiografska su istraživanja dokazala da se od dvadesetih godina 16. stoljeća znatno intenzivira imigracija novog vlašskog pučanstva, naročito iz sandžaka Hercegovina, koje je prizvala kolonizacijska politika Osmanskog Carstva zbog vojno-sigurnosnih (obrana granica) i ekonomskih (revaloriziranje pograničnog područja) razloga, ali koji su isto tako slijedili prirodne migracijske tokove u stalnoj potrazi za bogatim pašnjacima.³⁵ Do pedesetih godina 16. stoljeća migracijske bujice stočarskih kolonista su se slijevale s dinarskih planina jugoistočne Hercegovine, zapadnog dijela današnje Crne Gore i istočnog dijela Kliškog sandžaka da bi stigle do područja blizu granica, gdje su preuzimali pusta i ruševna sela, a zapuštena polja koristili kao pašnjake. Kolonisti iz Hercegovine i Crne Gore koji naseljavaju srednju i sjevernu Dalmaciju, Liku i Bosansku krajinu kreću se od jugoistoka prema sjeverozapadu krškim poljima Livna, Glamoča, i Kupresa, dinarskim prijevojima (Prolog, Buško blato, Kamensko, Derale itd.) i dolinama rijeka kojima su i logistički bila dobro povezana sa srednjodalmatinskim zaleđem. Zato će buduća istraživanja migracijskih pravaca osobitu pozornost morati pridati onima na kraće relacije, odnosno doseljavanjima iz bližih istočnih dijelova Kliškog sandžaka, tj. iz već onda dosta gusto naseljenih polja bosanskohercegovačkog visokog krša. O spomenutim pravcima migracija svjedoče kako brojni toponimi patronimijske forme tako i sličnosti katunske organizacije.³⁶ Također i istraživanja

34 7 Numaralı Mühimme Defteri, (ur. Murat Şener et al.), Ankara, 1997, br. 2468.

35 Vasa Čubrilović, "Seobe i etničke promjene u jugoslavenskim pokrajinama od XV. do početka XIX. stoljeća", *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959, str. 840-853; Adem Handžić, "Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvim stoljećima osmanske vladavine", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 42-43/1992-93, Sarajevo, 1995, str. 119-151.

36 Primjerice Bratiškovci, Ivoševci, Drinovci, Širitovci, Radošinovci, Banjevci, Stankovci, odnosno Vratkovići, Parčići, Sudarevići, u Petrovom polju Mirkovići, Pastrohivići, Mirilovići,

lingvističke naravi ističu da jezik naseljenika na potezu od Zrmanje do Krke pokazuje lingvistička obilježja istovrsna jezičnim osobinama hercegovačkog stanovništva, na potezu istočno od Neretve.³⁷

Povijesna vrela nove doseljenike najlakše prate na prometnicama, na granicama te riječnim dolinama, i jasno razlikuju novodoseljene Vlahu od ranije prisutnih.³⁸ Ovi novi kolonisti u Dalmaciji pretežno su bili pravoslavni Vlasi, koji su dolazili iz istočne Hercegovine, ali će migracijska kretanja zahvatiti i dio katoličkih Vlaha iz zapadne Hercegovine (Bunjevce). Pravoslavno je vlaško stanovništvo u većem broju revitaliziralo teritorij zapadnijih nahija, osobito na potezu između Knina, Benkovca, Drniša i Skradina, gdje je osnovan i veći broj pravoslavnih crkava, ali će i sela cetinskog kraja postati izrazitije mješovita, što potvrđuju biskupske vizitacije s početka 17. stoljeća.³⁹

Ovaj se dotok ljudi nije zaustavio na osmanskoj granici, već ju je s vremenom prešao (značajniji prijelazi zabilježeni su već tridesetih godina 16. stoljeća) i, s dozvolom vlasti, naselio napuštena područja mletačke Dalmacije i habsburške Hrvatske, gdje su imali ključnu ulogu u obrani Vojne krajine.

Kada su novi naseljenici iz zaleđa dolazili u kontakt sa starijim pučanstvom, posebno na mletačkom teritoriju, suprotnosti između njih i stanovništva čiji je dostignuti civilizacijski nivo bio urbanijeg tipa bile su posebno vidljive i poticale su osjećaj različitosti.⁴⁰ Napetosti su se pretvarale u sukobe i zbog uzurpacije pašnjaka, kao i zbog gaženja usjeva (fenomen transhumantnog stočarenja na ovim je prostorima bio prisutan i u srednjem vijeku, premda ni tada nije bio u potpunosti kontroliran i reguliran postojećim tradicionalnim dogovorima ratara i stočara koji su ove priobalne ravnice koristili kao zimske ispaše prije valova kolonizacije).⁴¹ Ti su sukobi posebice bili uočljivi na području

Miljevci, Drinovci, Radonići, Vojnici i Vukičevići, na potezu između Šibenika i Trogira Ljubići, Vojihnići, Jelovčići, Gospići, Armenići, Bulići, Kablići, Radimići, Rusići, Sumići, Primilovići, Tvrtkovići i Pocrnje, na Cetini Zbiteljjići. Usporediti: B. Hrabak, nav. dj., str. 256.

37 B. Hrabak, "Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih Vlaha u Dalmatinsku zagoru u XIV., XV. i XVI. veku", *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990, str. 86.

38 U relaciji Antonia Dieda koji je istovremeno sa Giustinianom sredinom pedesetih godina 16. stoljeća bio sindik i zajedno s njime u sklopu svojih redovitih dužnosti obilazio Dalmaciju, ističe se da ovi Morlaci nisu identični s onima prethodnima. CRV II, str. 234-235.

39 K. Jurišić, nav. dj., str. 56-60.

40 Godine 1553. jedan je mletački dužnosnik dao živopisnu sliku jedne skupine Vlaha koji su živjeli na sjevernoj obali Velebitskog kanala, dakle u neposrednom susjedstvu naših Vlaha: "Svi se stanovnici zovu Morlaci i izgledom su bliži zvjerskom nego ljudskom. Žive blizu putova te pljačkaju i ubijaju putnike, čak i vjeruju da je pohvalno živjeti od pljačke. Žive na mlijeku i siru, jer je stoka sve što posjeduju, a narod su srpske i heretičke vjere (di fide serviana et eretica) i turski su podanici. Grubi su i prljavi i žive zajedno sa svojim životinjama." CRV II, str. 253-254.

41 Sukobi između trogirskih građana i vlaških zajednica koje se krajem ljeta spuštaju s planina s ogromnim stočnim fondovima prate se u arhivima dalmatinskih komuna još od srednjega vijeka. To govori u prilog činjenici da, iako su političke realnosti bile promijenjene, stogodišnja praksa transhumantnog stočarenja nije bila prekinuta. U tom slučaju, moguće je da

šibensko-trogirskog zaleđa gdje su već oko 1530. godine vlaški doseljenici naselili 33 napuštena sela i mezre na teritoriju koji je pravno pripadao Mletačkoj Republici, a stvarno Osmanskom Carstvu i gdje u prvi plan izbija pitanje dvostrukog prava vlasništva, koje će se povlačiti tijekom cijelog osmanskog vrhovništva. Nesuglasice su počesto prerastale u sukobe, zbog čega Porta u nekoliko navrata šezdesetih godina 16. stoljeća šalje naloge (*hüküm*) kliškom sandžakbegu Ferhad-begu da Vlahe treba udaljiti s granice, odnosno preseliti ih.⁴²

Kao sela rekolonizirana potpuno novim stanovništvom zasigurno možemo izdvojiti ona kojima su u popisima zabilježena dva imena, staro i novo koje su nadjenuli doseljenici (npr. selo Šoštar – drugo ime Ivanovci u nahiji Dicmo, selo Novosel – drugo ime Maleševci u nahiji Grahovo, selo kojemu je drugo ime Grahovo u istoimenoj nahiji, selo Hotiblić – drugo ime Sušilić u nahiji Nečven, selo Nagore – drugo ime Mikošević u nahiji Vrlika, Vidonić – drugo ime Vinalić u nahiji Vrlika, Čolović – drugo ime Golubić u nahiji Obrovac, Veseli Viločić – drugo ime Puzavica u nahiji Sinj i Cetina...).⁴³ Novo ime sela također mnogo toga govori u kontekstu otkrivanja migratornih pravaca i podrijetla doseljenika.

Izgleda da su već početkom tridesetih godina 16. stoljeća započela migracijska strujanja iz pravca srednjodalmatinskog zaleđa prema Podunavlju, kako to navodi osmanski ferman iz 1564/65. godine o popisivanju Kliškog sandžaka. U njemu se govori o tome kako se veći broj raje koji se prije 35 godina iselio u područje oko Dunava sada vratio, te da su krajeve u koje su se vratili naročito lijepo sredili te da bi i njih trebalo uvrstiti u popis.⁴⁴ S obzirom na konotacije koje pobuđuje sintagma "lijepo sredili" (krčenje šuma i šipražja, uređivanje njiva i okućnica, raščišćavanje agrarnog zemljišta itd.), mogli bismo zaključiti da je ova kolonizacija imala agrarni karakter. Do masovnih migracija vlašskog katoličkog pučanstva tzv. Bunjevaca prema Podunavlju doći će početkom 17. stoljeća nakon sukoba tog elementa s nasilnim begovima kliškog i krčkog sandžaka u sklopu društvenih previranja.⁴⁵ No, do pojave bunjevačkog pučanstva na području našeg interesa doći će sigurno već u 16. stoljeću. Prema

Vlasi koji su naselili sela trogirskog zaleđa nisu novi kolonisti već isti koji su ovdje boravili od srednjeg vijeka, što potvrđuje našu tezu o postojanju kontinuiteta u naseljenosti zaleđa.

42 Ešref Kovačević, *Mühimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, Sarajevo, 1985, str. 39-40. Istraživanje je pokazalo da su neka od tih bila slijedeća sela: Slivno, Podine, Strižev, Slana Draga, Stranići, Okrugljak, Kruševo, Dračevica, Rogoznica, Vrpolje, Draganića Selce, Zaton, Konjevrate, Pokrovnik, Pakošćane, Kosevići, Ljubostinići, Nevest, Sitnica, Mitlo, Rakitnica, Daslina, Srma, Raslina, Vodice, Zlosela, Bristivica, Radošić, Trolokve i Suhodol.

43 TT 13.

44 Vidjeti bilješku br. 14.

45 U slučaju velike selidbe s početka 17. stoljeća preko Dunava izvori predmnijevaju da je do nje došlo nakon učestalih buna u Kliškom i Krčkom sandžaku, posebice poslije otvorenih buna protiv pljačkaških uprava kliškog i krčkog sandžakbega. U svom opisu puta po Bosni Athanasie Georgiceo spominje da se radi o deset tisuća kuća. Mijo Batinić, "Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti", *Starine*, XVII, Zagreb, 1884, str. 115-145.

nekim istraživanjima lingvističke naravi, Bunjevci su prvotno živjeli uz Dinaru i sjeverni dio Svilaje gdje se i prije provale Osmanlija govorilo štokavski i gdje je u 15. stoljeću nastala ikavska nova akcentualizacija. Otuda su se spustili u početku osmanske vladavine u kraj oko Zrmanje i dalje na područje Zelengrada, Benkovca, Zemunika i Poličnika, gdje su se izmiješali i stopili s ranijim stanovnicima. Smatra se da su od njih i primili ime Bunjevci, kao oznaku za ljude koji obitavaju sa stadima u bunji (suhozidini kružna tlocrta), premda im je ime prvi put zabilježeno 1622. kao ime ovećeg sela u Bačkoj.⁴⁶ U etapnim selidbama od zapadnohercegovačkih i zapadnobosanskih područja tijekom 16., a posebice u 17. stoljeću naselili prostor sve do Like, Gorskog kotara i Bačke. Daljnja će istraživanja zasigurno morati odgovoriti na pitanje da li se Bunjevci mogu dovesti u izravnu vezu s Vlasima Istrije, budući su u 16. stoljeću naseljavali isti prostor.

Iako su ovi migracijski pokreti zasigurno bili poticani od strane vlasti, također ih se može tumačiti u kontekstu velike mobilnosti vlaške populacije u stalnoj potrazi za povoljnijim uvjetima unutar timarsko-spahijskog i poreznog sustava. Nakon što je utvrđeno da je filurija vlašskog stanovništva koje je naseljavalo područje istočnih nahija (Petrovo polje, Petrova gora, Zminje polje, Dicmo, Sinj i Cetina, Vrlika, Kosovo, Nečven, Skradin, Grahovo, Klis) tijekom druge polovice 16. stoljeća ušla u spahijske nadarbine, selidbe vlašskog življa iz predjela srednje Dalmacije prema sjevernoj Dalmaciji mogu se tumačiti kao preseljavanja prema selima carskog i sandžakbegovskog hasa koja su bila najbrojnija u nahijama Karin, Obrovac, Stara Ostrovica, Strmica i Zvonigrad. Premda njihov položaj nije nužno morao biti lakši ili podnošljiviji na područjima carskog hasa, dapače u nekim aspektima mogao je biti i teži (takvu se raju lakše moglo prisiliti na nepopularne izvanredne službe i namete državi), ali je pri tom psihološki moment ("uživanje sultanove zaštite") mogao odigrati određenu ulogu. Da se radi o relativno nedavnom doseljavanju, vidi se iz činjenice što su vlaški džemati, premda 1604. godine raspoređeni po selima i bez eksplicitnog vlašskog naziva, pod izravnim vodstvom brojnih knezova.⁴⁷

U svezi s preseljavanjem u Bačku, 1608. godine javlja šibenski knez Senatu da je "dvije tisuće morlačkih kuća preseljeno u Podunavlje, da bi se oslobodili tiranije Turaka, koja je poprimila takve razmjere da se ne može više trpjeti".⁴⁸ Preseljavanje ovako velikih razmjera ne može se tumačiti tiranijom osmanskih vlasti općenito (kolonisti se preseljavaju na područje unutar Osmanskog Carstva), niti samo strahom od razjarenih sandžakbegova, nego

46 Enciklopedija Jugoslavenskog Leksikografskog Zavoda, sv. 1, 1985, 731. Narodna tradicija ostaje pri mišljenju da potječu od rijeke Bune, pritoke Neretve u Hercegovini. Budući da tu postoji i grad Buna (drugo ime Hum), postoji pretpostavka da su Bunjevci bili stanovnici Humske zemlje. Detaljnije: Dragutin Pavličević, "O pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na Bunjevce", *Krbavska bitka i njezine posljedice*, Zagreb, 1997, str. 203-220.

47 TT 13.

48 Vuk Vinaver, "Događaji u Lici 1609/10.", *Istorijski glasnik*, 3-4, Beograd, 1951, str. 107.

se moralo vršiti uz poticaj i dozvolu središnjih vlasti, moguće i kao prisilno preseljavanje da bi se, s jedne strane, razrijedilo buntovničku masu, a s druge strane naselilo opustošeno pogranično područje Budimskog pašaluka. Izgleda da je struja preseljenika iz srednjodalmatinskog zaleđa i kasnije bila jaka, s obzirom da Athanasie Georgiceo naglašava da raja već dvadeset pet godina iz Kliškog sandžaka neprestano bježi, a i mletački izvori potvrđuju kontinuiran odljev vlaških grupa prebjega na mletačko tlo. No, odbjegle vlaške obitelji između 1604. i 1620. godine uspješno se nadomještalo manje intenzivnom, ali permanentnom rekolonizacijom pučanstva iz Hercegovačkog sandžaka. Upravo tada je u Zagori primjetno doseljavanje novih pravoslavnih vlaških skupina, koji su se očito vanjskom pojavnošću, tj. nošnjom, razlikovali od starosjedilaca jer su ih Zagorani ubrzo podrugljivo prozvali "hrkaći" ("rkaći") po hrki – vrsti ogrtača koji su nosili.⁴⁹

Početak pedesetih godina 16. stoljeća osmanske vlasti, napose energični kliški sandžakbeg Malkoč-beg Karaosmanović, provode akciju demografske revitalizacije užeg područja Like, koje je, čini se, tijekom osmanskog osvajanja dvadesetih godina 16. stoljeća doživjelo veću devastaciju i demografsko-ekonomski diskontinuitet od susjednog sjeverno- i srednjodalmatinskog područja, i koje je gotovo pustim ostalo sve do sredine stoljeća.⁵⁰ Jedan ogranak te kolonizacije naselit će i dio srednjodalmatinskog zaleđa, tj. Kosovo polje, kako to javlja godine 1551. general Ivan Lenković kralju Ferdinandu kada kaže da su "Turci izveli iz unutrašnjosti Turske više tisuća Morlaka ili Vlaha s preko sto tisuća glava krupne i sitne stoke i da su ih naselili oko Srba i u Kosovu polju oko Knina". I kninski biskup, koji je tu titulu nosio još samo nominalno, iste je godine izvijestio kralja kako su Osmanlije u opustošene krajeve naselili "Vlahe i Turke".⁵¹ Lika i Krbava će se tijekom druge polovice 16. stoljeća repopulirati kroz još nekoliko naseobnih valova, od kojih će zapadni izvori kao osobito veliki registrirati onaj iz 1560. godine kada se spominje između dvanaest do petnaest tisuća naseljenih obitelji.⁵² Odakle potječu ovi kolonisti u Lici? Prisjetimo li se brojnih vijesti u hrvatsko-ugarskim i mletačkim vrelima o ogromnim migracijama od 1520-ih do 1550-ih, a uzmemo li u obzir relativno nizak intenzitet porasta broja stanovništva (pa čak i pad kao u nahiji Zminje

49 Kužić Krešimir, *Povijest Dalmatinske zagore*, Split, 1997, str. 103.

50 Iz osmanskih popisa za područje Like i Krbave koji se odnose na godine 1528., 1540. i 1550. vidljivo je da se stanovništvo uglavnom razbježalo, dok je većina rijetko naseljenih obradivih zemljišta s ostacima ranijih naselja bila proglašena mezzama. Osmanska je popisna komisija 1528. godine za područje bivše ličke županije sa središtem oko Ribnika i Počitelja zapisala kratku opasku da se radi o pustom području na granici s *darülharbom*. Gotovo sve nahije sjeverno od Velebita prvi se put spominju u popisu iz 1574. godine što bi značilo da je oko tog perioda kolonizacija bila najintenzivnija. O detaljnim defterima Like: Šabanović, nav. dj., str. 211-212.

51 Historija naroda Jugoslavije II, 1959, str. 1017.

52 Mirjana Polić-Bobić, "Dva izvještaja o naseljavanju muslimana u Liku i Krbavu", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 24, Zagreb, 1991, str. 207-210.

polje) u nahijama srednjodalmatinskog zaleđa, moramo se složiti s ranije navedenom pretpostavkom o preusmjeravanju, iniciranom od strane vlasti, jednog dijela ranije doseljenih bosanskih i hercegovačkih kolonista iz gušće naseljenih dalmatinskih nahija u rubne, gotovo nenaseljene ličke nahije, i to tako da su prisilno ili dobrovoljno dizali do stotinjak kuća iz svake takve nahije. Naime, Osmanlije su često znali primjenjivati politiku prisilne deportacije populacije, takozvani sustav *sürgün*, kako bi kolonizirali stanovita, na državnoj razini, značajna područja, ili kako bi razbili i smanjili utjecaj pojedinih buntovnih etničkih grupa (kao što su to neuspješno pokušavali s vlaškim življem iz šibensko-trogirske okolice, gdje je, uzgred rečeno, među ostalim zabilježeno i pleme Gospić, što upućuje na zaključak o etapnim seobama). Dakle, možemo pretpostaviti da je dio ovih migracijskih kretanja isključiva posljedica prisile osmanskih vlasti, premda izravne potvrde u osmanskim izvorima ovoj tezi nema.

Još riječ-dvije o individualnim preseljenjima, koja su u pravilu bila ograničena na kraće relacije. Kako u Osmanskom Carstvu seljaštvo nije bilo stvarnim vlasnikom zemlje, migracije ruralnog stanovništva bile su kontinuirani proces, i to tako dugo dok je bilo viška obradivog zemljišta ili pašnjaka za ispašu. Ta su premještanja producirala napuštene mezre, baštine i čiftluke u seoskom okolišu. Njih su najčešće obrađivali i održavali suseljani, koji su dolazili u posjed tapije. Potpuno puste baštine popisi registriraju kao *hali*. Sa sigurnošću se može tvrditi da su na području srednjodalmatinskog zaleđa najčešći uzrok individualnih napuštanja baština u 16. stoljeću bili uskoci čije je djelovanje djelomično bilo usmjereno ka raseljavanju pučanstva. Sustavna rekolonizacija dalmatinskog zaleđa bila je povod senjskim uskocima da započnu s kontinuiranim napadima na koloniste. Tako primjerice Vettor Barbaro, tajnik glavnog providura, kaže da se zbog straha od uskočkih upada "Turci" nisu naseljavali u zaleđu Skradina, Omiša i uz rijeku Neretvu, a to potvrđuje i izjava kliškog sandžakbega da su granice blizu Šibenika i Trogira opustjele zbog straha od uskočkih upada.⁵³

Teško je procijeniti u kojoj mjeri su uskočki napadi utjecali na depopulaciju tog dijela srednjodalmatinskog zaleđa, budući da oni ipak nisu mogli u potpunosti spriječiti naseljavanje, kako u Poneretvlju, tako i u šibensko-trogirskom zaleđu (ono im je zapravo išlo u prilog jer su tako dolazili do lakog plijena). No, neprijeporna je činjenica da je jedan dio pučanstva pod snažnim dojmom stalne nesigurnosti odlučio napustiti svoje domove i preseliti se, neki u duboku unutrašnjost osmanske države, neki na kršćanski teritorij, a neki u Senj gdje su se bez teškoća asimilirali u uskočku sredinu.⁵⁴

Premda u popisu iz 1604. godine nije izravno naveden razlog više od sedamdesetak napuštenih baština u nahiji Petrova gora, mislim da nije krivo

53 Catherine B. W., nav. dj., str. 177.

54 Već je 1588. godine procijenjeno da devet desetina uskoka izvorno potječe s osmanskog teritorija. Catherine B. W., nav. dj., str. 60.

pretpostaviti da se radi o bijegu pred uskočkim nasiljima budući da su sela te zagorske nahije bila najizloženija upadima. Uslijed takvih kampanja uskočkog zlostavljanja i razaranja nisu samo opustjele poneke baštine; cijela su sela mogla ostati bez svog stanovništva, kao primjerice zagorsko selo Dubrava koje 1604. godine nije više imalo niti jednu naseljenu baštinu. Istovjetne probleme imalo je i pučanstvo vranske i nadinske nahije u kojima su sela na udaru uskoka, kao Banjevci, Dobra Voda, Dubravica, Dragolan, Kašić, Polača, Ravinac, Radašinovci itd., postala zakupnim čiftlucima Halil-bega i Ibrahim-bega.⁵⁵ Posve je izvjesno da su razlozi davanja u zakup cijelih sela ti što im se stanovništvo dobrim dijelom raselilo.⁵⁶ Stanovnici nahija Fragustin, Primorje i Gorska župa bili su oslobođeni većine izvanrednih tereta i nameta (*avariz-i divaniyye, tekalif-i örfiyye, çerahorluk*) zbog izloženosti čestim napadima "uskočkih razbojnika" (*uskok eşkiyası*), kako to apostrofiraju osmanski izvori, a i prema detaljnom popisu iz 1585. godine vidljivo je da je nahija Fragustin slabije naseljena, posebice neposredno područje s desne strane Neretve.⁵⁷

Ostali uzroci napuštanja zemljišta od strane pojedinaca mogli su biti različiti: nesigurnost zbog stalnih vojnih operacija i učestalih prolaza naoružanih odreda ili hajduka, nasilja spahija i begova, a napose zakupnika poreza,⁵⁸ neplodnost zemljišta i loši usjevi, česte krađe stoke, traženje povoljnijih uvjeta unutar timarsko-spahijskog sustava i slično. Individualne preseljenike na seoskom zemljištu popisi najčešće registriraju kao "došlac" ili "prišlac", vrlo rijetko navodeći nahiju ili selo iz kojeg su stigli. Izolirani zapisi o podrijetlu ovog ili onog pojedinca, na žalost, ne dopuštaju nam da stvorimo tipsku sliku preseljavanja na kraće relacije unutar nahija. Tako je primjerice 1604. godine zabilježeno svega nekoliko doseljenika iz ličke nahije Cvituša u selima karinske nahije te jedan doseljenik iz nahije Glamoč, što nam ne omogućava da rekonstruiramo učestalije pravce individualnih ruralnih migracija mimo onih o kojima je već bilo riječi (iz nesigurnih pograničnih zona prema dubljoj unutrašnjosti, odnosno prema otocima), a koja su prvenstveno bila motivirana fizičkom ugroženošću.

55 TT 13.

56 Banjevce i Radašinovce uskoci su u svibnju 1603. godine opljačkali i do temelja spalili, odvevši pri tom dosta sužanja i živog blaga. Vidjeti: Seid Traljić, "Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine", *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 18, Zadar, 1971, str. 363.

57 Ploče su primjerice imale svega tri baštine. TT 82.

58 Poznat je primjer većeg iseljavanja stanovništva iz Makarskog primorja 1594. godine prema mletačkom području zbog nasilja i povećanih poreznih zahtjeva koje je provodio makarski emin. Vidjeti: K. Jurišić, nav. dj., str. 266.

DEMOGRAFSKA KRETANJA U SELIMA SREDNJODALMATINSKOG ZALEĐA U 16. I POČETKOM 17. STOLJEĆA

Sažetak

Šesnaesto stoljeće razdoblje je u kojem srednjodalmatinsko zaleđe doživljava najveće i po značaju najdalekosežnije demografske promjene. Na osnovu podataka koje nam pružaju najraniji osmanski popisi, zaključuje se da je srednjodalmatinsko područje tijekom osmanske strategije osvajanja znatno demografski opustjelo, ali je kontinuiteta u naseljenosti ipak bilo više negoli su to historiografska istraživanja do sada uspjela otkriti na temelju fragmentarnih podataka zapadnih vrela. Također je dokazano da su na samom početku uspostave osmanske vlasti bili vrlo česti slučajevi povratka starosjedilačkog stanovništva iz predosmanskog razdoblja, kao i slučajevi reverzibilnih migracija većih skupina stanovništva iz područja pod mletačkom, odnosno habsburškom kontrolom. Proces repopulacije najranije je započeo na biokovsko-neretvanskom području, a potom na ostalim dijelovima srednjodalmatinskog zaleđa. Procesi repopulacije i rekolonizacije prate se na temelju promjena u kretanjima lokaliteta označenih kao mezre i kao sela tijekom 16. i početkom 17. stoljeća, odnosno na temelju kretanja broja fiskalnih jedinica označenih kao kuće (*hane*). Na taj način predodžba o naseljenosti promatranog područja, kao i o prisutnosti muslimanskog ruralnog stanovništva postaje puno jasnija. Ispitujući obrasce naseljenosti, istraživanje je pokazalo da je ruralni pejzaž srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i početkom 17. stoljeća obilježavala disperzna naseljenost, kao i tendencija okupljanja stanovnika u malim, raštrkanim zaseocima, s manje od desetak kuća. Kompaktnija je naseljenost jedino zabilježena u krškim poljima i udolinskim proširenjima Cetine, gornjeg toka Čikole i Krke, na Vrgoračkom području te na sjevernom dijelu Makarskog priobalja.

Nadalje, u razdoblju između 1520. i 1550. godine osobito se intenzivira rekolonizacija sela, i to imigracijom uglavnom pravoslavnog vlaškog pučanstva iz dubljih dijelova Hercegovačkog sandžaka. Kao sela rekolonizirana potpuno novim pučanstvom zasigurno možemo izdvojiti ona kojima su u popisima zabilježena dva imena, staro i novo koje su nadjenuli doseljenici. Iako su mnogi migracijski pokreti bili poticani od strane osmanskih vlasti zbog vojno-sigurnosnih i ekonomskih razloga, jedan dio se svakako može tumačiti velikom pokretljivošću vlaške populacije u stalnoj potrazi za povoljnijim uvjetima unutar timarsko-spahijskog i poreznog sustava. Pri tome se etapno naseljavanje sjevernodalmatinskog zaleđa bunjevačkim pučanstvom iz srednjodalmatinskih nahija može objasniti kao preseljavanja prema selima carskog hasa.

Nakon ovdje provedenog istraživanja možemo zaključiti da je veći dio šesnaestog stoljeća predstavljao pokušaj osmanskih vlasti da demografski obnove i revitaliziraju depopulirani prostor. No, već krajem 16., a osobito

početkom 17. stoljeća postaju sve učestalije migracije poluvojnih seljačko-stočarskih skupina vlaškog stanovništva na mletački odnosno habsburški teritorij, što dovodi do narušavanja uspostavljene demografske ravnoteže.

DEMOGRAPHIC MOVEMENTS IN THE VILLAGES
OF THE HINTERLAND OF MIDDLE DALMATIA
IN THE 16TH AND AT THE BEGINNING OF THE 17TH CENTURY

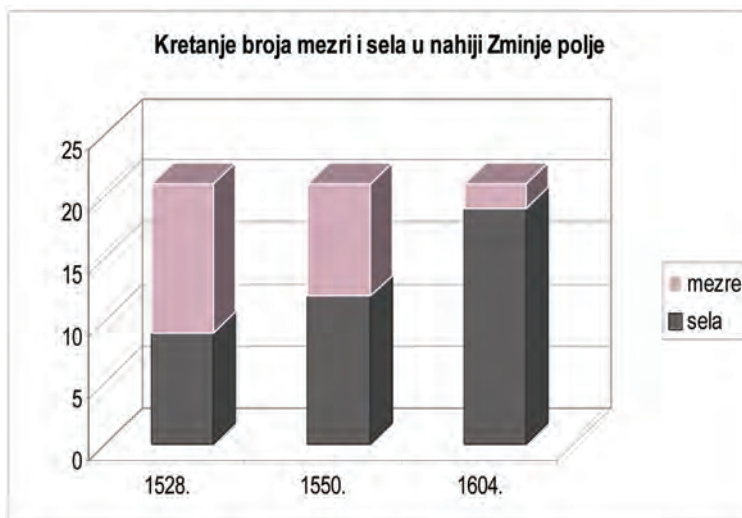
Summary

In the 16th Century the hinterland of the Middle Dalmatia had experienced very huge and important demographic changes. In the period of Ottoman invasion, according to data from the earliest Ottoman tax registers, the area had become quite depopulated. But also, there was much more continuity in rural settlements than the historical researches, based on fragmentary findings from western sources, could reveal it. Returnings of the earlier native population from the pre-Ottoman period was quite often at the beginning of the Ottoman rule. The same was the case with the reversal migrations of larger groups of returners from the Habsburgs or Venetian territories. The process of repopulation first started in the area around Biokovo and Neretva, and then in the other parts of the hinterland of the Middle Dalmatia. The processes of recolonization and repopulation were revealed by following enlargement of numbers of settlements called *karye* and by following changes in numbers of the Ottoman fiscal units called *hane*, in the Ottoman surveys through the 16th Century. This research has shown that the rural landscape was characterized by dispersed rural settlements. Also, the population had tendency of living in the small villages, with less than ten houses. Compact rural settlements were recorded only in a few areas near the rivers Krka, Cetina and Čikola, and also on Makarska coast.

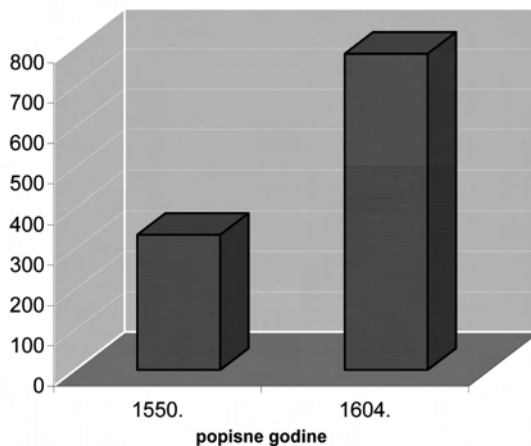
Further, between 1520 and 1550 vacant villages were revitalized by intensive immigrations of pastoral Orthodox Vlach groups from the *sancak* of Hercegovina. The villages colonised by completely new population are probably those which had two names in the Ottoman tax registers: one from the previous settlers and second from the new settlers. Although, the Ottoman authorities initiated these migrations for military – defensive and economic reasons, some of these movements could be explained by great mobility of the Vlach groups in the eternal search for a better position in the Ottoman *timar* and tax system. That could be the case with Bunjevci.

Detailed investigations has shown that the most part of the 16th Century represented a try of Ottoman authorities to repopulate and revive depopulated region. But, at the end of the 16th Century and especially at the beginning of the 17th Century large migrations of the Vlachs groups on the Venetion teritory disrupted the demographic balans.

Grafikon 1

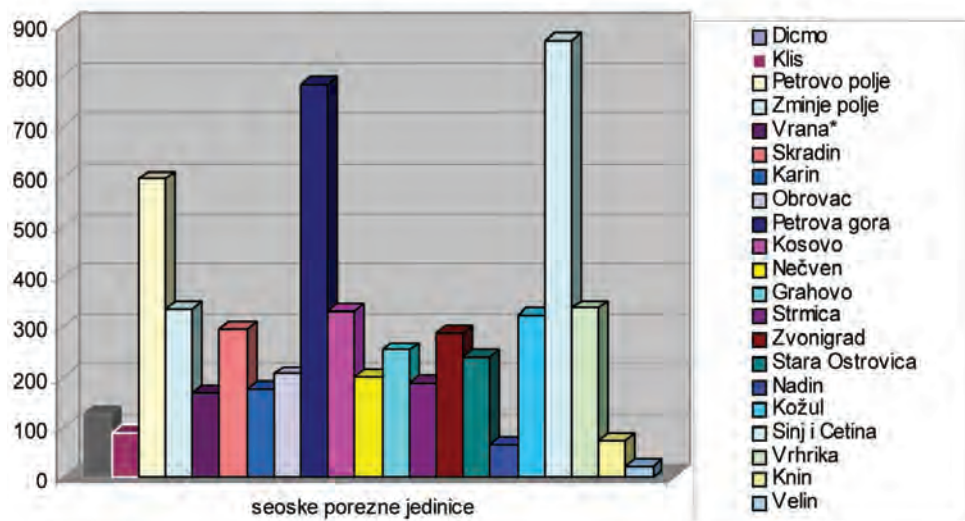

Grafikon 2

Kretanje broja kuća u nahiji Petrova gora

Grafikon 3

Nahije prema broju kuća kao poreznih jedinica 1604. g.

Grafikon 4

Nahije prema brojnosti seoskih naselja 1604. godine

